

13. Григорчук П. С. Політичне становище на Поділлі в період гетьманату П. Скоропадського // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє. Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 184.
14. Клуний Г. В. В боротьбі за селянство. – С. 124.
15. Конституційні акти України. – 1917 – 1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 103.
16. Закон РНК УСРР “Про хлібну розкладку” від 26.02.1920 р. // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920 рр.). – К., 1957. – С. 71.
17. Збірник законів УСРР. – 1921. – № 5. – С. 143.
18. Боффа Д. История советского союза. В 2-х тт. – Т. 1. – С. 447-448.
19. Сталин Й. В. Сочинения. В 14 тт. – Т. 12. – С. 124, 132, 147-169.
20. Доклад начальника операционного отделения // Архив русской революции. – С. 292.
21. Історія української РСР. У 8 т. 10 кн. – К., 1977. – Т. 6. – С. 166.
22. Шелухін С. Україна. – Париж, 1936 – С. 12.
23. Бердяев Н. А. Самопознание. Опыт философской автобиографии. – Париж, 1949. – С. 12.
24. Основы Конституции Российского государства: Проект Крамаржа К. П. // Архив русской революции, изданный Гессеном Г. В. В 22-х т. Т. 1-2. – С. 263, 287.
25. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Новели, оповідання. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 740.
26. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док. – К., 1994. – С. 99.
27. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? – С. 742.
28. Шелухін С. Україна. – С. 12.

А н н о т а ц и я

Рассматривается проблема ментального порядка, современное виденье развития исторического процесса в ХХ в., который жестоко прокатился по крестьянству Украины. Анализируется сущность и последствия этно-ментального влияния.

Марина Ігнатенко

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 1991 – 2007 РР.

Сільські громадяни найгостріше відчули наслідки руйнування старого (нежиттєздатного, але все-таки цілісного) господарського механізму та параліч системи виробничих зв'язків. Соціально-економічна криза на селі виявилась більш глибокою, ніж загальносуспільна, стала наслідком традиційного радянського підходу державної влади України у ставленні до нього. На рівні управлінської ланки село продовжувало ототожнюватись із сільським господарством, розумілося передусім як соціальна база аграрного сектора економіки, а проблеми розвитку оцінювалися винятково через призму виробництва. Слабкість і непослідовність агрополітичних рішень влади обумовлювалась відсутністю методології їх вироблення, формування стратегічних цілей та локальних програм. Агрополітика продовжувала розумітись акцією держави, спрямованою на зміни у сільському господарстві без фіксації самої її суті, наголошувалося на практичній спрямованості її реалізації з обов'язковим виділенням держави як основного суб'єкта процесу. Вона виявлялась поза контекстом загальної державної політики і не визначала принципових цілеустановок, методів і засобів їх реалізації в галузі стратегії і тактики.

У соціальному середовищі українського селянства відбувались досить непрості, а то й драматичні процеси. Саме селянство, яке мало найбільш виразну ментальну

консервативність, виявилось неготовим до ломки усталених стереотипів, а тому демонструвало просто безпорадність перед труднощами і навіть несприйняття пропонуванних змін. Невпинно розвивались деградаційні процеси в соціально-демографічній сфері села. Слід підкреслити, що поглиблення демографічної кризи на селі зумовлювалося низкою факторів: різким зниженням життєвого рівня сільського населення; істотним погіршенням його медичного обслуговування та зростанням захворюваності, зокрема, на туберкульоз; поширенням безробіття; зменшенням кількості шлюбів і збільшенням розлучень; посиленням депопуляції. Як бачимо у 90-і роки багато в чому змінився якісний характер кризи, порівняно з 80-ми, коли абсолютна чисельність сільського населення скорочувалась головним чином за рахунок міграції. Домінуючу роль почали відігравати висока смертність і скорочення тривалості життя сільських трудівників. Отже, демографічні характеристики погіршилися до такого рівня, що без перебільшення набули загрозливого характеру для майбутнього українського суспільства.

Українське село за роки незалежності втратило майже 1 млн. жителів, що становило половину загального скорочення населення України. І це при тому, що частка сільського населення у загальній його чисельності в країні у 2005 р. становила 32,3%, або 15,3 млн. людей (Якщо у 1990 р. коефіцієнт природного скорочення населення на селі сягав 3,4 на 1000 осіб населення, то у 2005 р. вже 10,3 [1]. А питома вага селянських господарств, які склались з однієї особи, підвищилася до 23,1% [2]. Зменшення чисельності сільського населення пов'язувалось, крім природних факторів, також з адміністративно-територіальними перетвореннями: приєднанням деяких сіл до міст, наданням міського статусу селищам тощо. У 90-і роки ці процеси протікали досить активно. Якщо наприкінці 80-х років в Україні налічувалось близько 400 міст (у тому числі 132 міста обласного і республіканського підпорядкування), 878 селищ міського типу та 10 412 сільських рад, то у 1996 р. – 447 міст (167 республіканського та обласного підпорядкування), 904 селища міського типу і 10 210 сільських рад. У першій половині 90-х років відповідно до змін в адміністративно-територіальному поділі понад 750 тис. жителів села отримали статус городян. Проте, основним фактором, що вплинув на зменшення кількості сільських жителів, було природне скорочення.

Таким чином, протягом усіх цих років на селі домінувала тенденція переваги смертності над народжуваністю. У 1996 р. народилося 276 211 дітей, що в 1,7 раз було менше ніж у 1986 р. Число померлих за це ж десятиріччя зросло з 565 150 до 776 717 осіб. За даними Міністерства охорони здоров'я протягом 1992–1997 рр. смертність дітей зросла з 13,5 до 15,2 на кожному 1000 новонароджених. Ця тенденція була досить небезпечною. Якщо у 1991 р. перевищення кількості померлих над народженими пересічно в Україні становило 36 тис., то в 1996 р. – 309 тис. людей. У 2004 р. коефіцієнт смертності мав такий показник: 10,1 дитина на 1000 народжених. На відміну від розвинутих країн світу, де процес старіння супроводжувався не тільки зменшенням народжуваності, а й смертності (і як наслідок – збільшенням тривалості життя), в Україні одночасно відбувалося зниження народжуваності й підвищення смертності.

Протягом 1990 – 2000 рр. абсолютна кількість народжених зменшилась на 67,2 тис. людей, або на 31,4%. Загальний коефіцієнт народжуваності, що визначився кількістю народжень з розрахунку на 1000 людей населення, знизився з 12,7% до 9,3%, і був найнижчим за весь повоєнний період. Протягом 90-х років постійно знижувався загальний показник шлюбності. За 1995 – 2004 рр. кількість укладених шлюбів (у розрахунку на 1000 осіб) зменшилась з 7,4 до 4,5%. Найпомітніше така тенденція розвивалась в Автономній Республіці Крим, Запорізькій, Миколаївській, Сумській, Харківській, Чернігівській

областях. Відповідно зростала кількість розлучень. У 1995 р. їх кількість по відношенню до зареєстрованих шлюбів становила 25,9%. Протягом 2004 року на селі було розірвано 38791 шлюб. Нерідко розпадались навіть ті сім'ї, що мали від однієї до трьох дітей у віці сім – вісім років.

Такі обставини не могли не позначитись на загальних темпах природного відтворення сільського населення. Якщо у 1993 р. з кожної тисячі жінок народжувала 51, то у 1997 р. – 43 [3]. Середній вік матерів, які народили дітей у 2000 р., становив 24 роки [4]. Загалом 3/4 дітей народжувалось саме такою віковою категорією жінок [5]. Все менше дітей народжували жінки старших вікових категорій. Зростали і показники смертності селян. Протягом 1990 – 2004 рр. кількість померлих селян збільшилась з 272,6 тис. до 300,8 тис. або на 10,5 %, а коефіцієнт смертності (кількість померлих на 1000 селян) підвищився від 17,2 до 19,6% [6]. Ця динаміка особливо прискореною виявилась в першій половині 90-х років, коли соціально-економічна криза на селі набувала тотального характеру. Більшість померлих були людьми похилого віку. Із 527 тис. померлих у 1995 – 1997 рр. понад 85% становили особи старші 55 років. Близько 70% з них були працівниками різних галузей сільського господарства – механізаторами, тваринниками, спеціалістами [7]. У 90-і роки відбувся процес “омолодження” коефіцієнта смертності, тобто зниження середнього віку померлих, скорочувалась середня очікувана тривалість життя при народженні селян. Найнижчим він виявився у 1995 – 1996 рр.: чоловіків – 61, жінок – 72,6 років. У 1999 – 2000 рр. коефіцієнт смертності дещо підвищився, але не досяг рівня 1990 р., і залишився на показниках, що мали місце у 60-х роках [8]. Серед померлих протягом 1995 – 1997 рр. 65% становили чоловіки працездатного віку [9]. Село посідало одне з перших місць (після шахтарів) за рівнем смертності від нещасних випадків. Протягом 1991–1996 рр. на виробництві загинуло 1,5 тис. сільських трудівників. Найбільше серед них було механізаторів (34,1%), водіїв (13,4%), ремонтників (11%). Основна причина цього явища – низька виробнича дисципліна у сільгосп підприємствах. Понад третина смертельних випадків трапилося через пияцтво. До небезпечних факторів слід додати і стан техніки: 98 % наявного тракторного парку експлуатувалось понад 25 років [10].

Природний рух сільського населення стримувався й погіршенням якісних показників його здоров'я. Для України став характерним високий, порівняно з іншими державами, рівень інвалідності громадян, особливо в тих районах, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Через недостатній рівень медичної культури мали місце спалахи небезпечних інфекційних захворювань, поширювалась наркоманія і токсикоманія, зросла кількість хворих на психічні розлади. Протягом 1995 – 2000 рр. захворюваність на інфекційні і паразитарні хвороби зросла на 17,2 %, ендокринної системи, порушення обміну речовин та імунітету – на 22,3%, сечостатевої системи – на 30,4%, крові і кровотворних органів – майже в 1,5 рази, уроджених аномалій стало більше на 24,2% [11].

Погіршення демографічної ситуації зумовилося і міграційним рухом сільського населення. Міграційні втрати продовжували підривати природну основу демовідтворюваних процесів на селі. Цим самим втрачалось багато майбутніх батьків і матерів. Впродовж багатьох років село через міграцію втрачало щороку 200-250 тис. людей. Якщо у 1980 р. зменшення чисельності селян на 90,7% було зумовлене їх міграційним відпливом, а природне скорочення становило лише 6,6%, то у 1990 р. відповідно 55 і 44,9% [12]. Починаючи з 1991 р. міграційний рух селян за своїм впливом на загальну динаміку зменшення сільського населення почав поступатися депопуляційним процесам. Абсолютну більшість сільських мігрантів становили громадяни працездатного

віку, п'яту частину – діти до 15 років; кожний десятий мігрант був пенсіонером. Переважна частина їх рухалась у бік міст обласного й районного підпорядкування. Міжобласним видом міграції були охоплені переважно громадяни, які проживали в зоні Чорнобильської катастрофи. Міждержавна міграція характеризувалася зміною громадянства і виїздом не лише у країни Заходу, а й до ближнього зарубіжжя, переважно до Росії.

Різке зменшення життєвого рівня всіх верств населення, загострення проблеми зайнятості і можливості одержання безкоштовного житла у місті змусили 432 тис. міського населення, в надії на виживання за рахунок використання землі, переселитися у сільську місцевість, залишивши в місті житло дітям. Це – особи старшого віку, в основному вихідці з села, в яких збереглося житло, присадибні ділянки. Серед реемігрантів чимало було тих, хто повертався з інших країн, наприклад, представників народів, депортованих свого часу з українських земель (кримські татари, німці тощо). Міграційний рух цих категорій громадян у сільську місцевість найінтенсивніше відбувався впродовж відносно нетривалого проміжку часу: лише у 1992 – 1993 рр. Завдяки цьому зменшувався негативний вплив депопуляції, а позитивні чинники адміністративно-територіальних перетворень сприяли зростанню на 13,4 тис. людей населення села [13]. Однак, уже в 1993 р. інтенсивність міграційних потоків у напрямі “село → місто” значно послабилася, внаслідок чого позитивне сальдо разом в Україні скоротилося майже вдвічі і зменшувалося у подальші роки. За 1993 – 1996 рр. абсолютне зменшення його відбулося у 10 разів, а у 1997 р. воно вже мало від'ємне значення в 1,1 тис. осіб., знову при цьому змінивши міграційні потоки селян у напрямі “село → місто” [14].

Відбувалися якісні зміни у характеристиках трудового потенціалу села. Участь сільського населення у суспільному виробництві та особистому підсобному господарстві супроводжувалася низьким рівнем продуктивності праці. Протягом 1990 – 1998 рр. у віковій структурі трудових ресурсів села відбулися негативні зміни. Загальна чисельність працездатних сільських жителів скоротилася з 8876,4 до 8110,7 тис. осіб або на 755,7 тис. [15]. За 1990 – 2000 рр. число зайнятих скоротилось на 2181,7 тис. осіб. У АР Крим, Донецькій, Закарпатській, Луганській, Миколаївській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій областях зменшення зайнятих у сільській промисловості коливалося від 5 до 33 разів [16]. Відносно менші темпи вивільнення трудових ресурсів із сільського господарства зумовлювалися і збереженням високого рівня прихованого безробіття. У 2000 р. максимальний його показник досяг 1,4 млн. людей, або 57% від загальної чисельності зайнятих у галузі працівників [17]. Найнижчі темпи вивільнення працівників характерні були для галузей соціальної сфери, головним чином через переорієнтацію певної частини населення на приватні види діяльності (торгівлю, громадське харчування). Водночас надзвичайно гостра ситуація складалась у малих і віддалених селах, де процес руйнації соціальної інфраструктури відбувався катастрофічними темпами і набував незворотного характеру. За 90-і роки чисельність зайнятих у цих сферах діяльності громадян скоротилася на 35,2%, а у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Тернопільській та Херсонській областях відповідні тенденції розвивались ще більшими темпами, а показники досягали 45 – 60% [18].

На початок 2001 р. серед сільського населення було 4,4 млн. працюючих (53,4% загальної кількості населення працездатного віку), що на 30,6% менше, порівняно з даними обстеження 1996 р. Кожний четвертий з кількості зайнятих працював за межами свого населеного пункту, з них майже кожний другий – у містах і селищах. Із загальної їх кількості 55,4% було зайнято у матеріальному виробництві; 16% – в галузях освіти, охорони здоров'я, державному управлінні; 11,9% – у різних сферах промисловості та

будівництва, 4,4% – на транспорті. Серед сільських жителів працездатного віку 2,4 млн. не працювали і не навчались, тобто кожний третій, що більше у 3,2 рази порівняно з аналогічними обстеженнями 1996 р. Протягом 2000 – 2003 рр. середньорічна чисельність працюючих у сільському господарстві скоротилась з 4,9 до 1,7 млн. осіб, або у 9,2 рази, що пояснювалося погіршенням соціально-економічних умов праці і життя на селі. Серед вивільнених майже 5 млн. працівників вимушено поповнили категорію зайнятих в особистих селянських господарствах та безробітних. Протягом 1990 – 2003 рр. число зайнятих в особистих господарствах зросло з 681 тис. до 2,8 млн. осіб, або у 4,2 рази, фермерських – з нуля до 142 тис. осіб. Протягом 1994 – 2004 рр. середній вік працюючих збільшився з 54 до 58 років. У той час чисельність освіченої молоді до 30 років зменшилася вдвічі. Її частка серед працюючих склала лише 14% [19]. На відміну від країн з ринковою економікою, де зайнятість у сільськогосподарському виробництві зменшується у зв'язку з підвищенням його ефективності, в Україні цей процес відбувався під дією, передусім, різкого звуження місткості ринку вітчизняної продовольчої продукції внаслідок падіння платоспроможного попиту населення та експансії імпорту.

Сільське господарство, як ніяка інша галузь діяльності, акумулювало основну частину так званого прихованого безробіття. У 1998 р. воно коливалось у межах 1-1,3 млн. людей. Це дає підстави робити висновок, що на селі зайнято було набагато менше працюючих, аніж подавались у офіційних статистичних виданнях. На початку 2004 р. державні служби зайнятості могли запропонувати сільському населенню лише 7,6 тис. робочих місць. Як наслідок, на одне пропоноване робоче місце претендувало 35 безробітних селян [20]. Збереженню прихованого безробіття у значній мірі сприяли бартерні розрахунки, які здійснювались сільгосппідприємствами, вдаючись до прихованої експлуатації робочої сили. Звичним явищем ставала простроченість у виплаті зарплати або сплата її в обмежених обсягах. Формування форм власності та організації виробництва зумовили появу нових соціальних верств на селі. Майже на 98 % зменшилась питома вага колгоспників і робітників радгоспів. Водночас зросла кількість членів колективних сільгосппідприємств і селянських спілок. У 1997 р. вони становили 78% усіх товаровиробників. Формувались і нові прошарки: фермери, орендарі, члени акціонерних товариств, працівники спільних підприємств тощо. На кінець 90-х рр. їхня частка у складі сільських трудівників сягала 5%. У переробних галузях з'явилися такі нові соціальні категорії, як підприємці та наймані робітники [21]. Деякі трудівники села, переважно 35–45-річного віку, перейшли працювати у комерційні та посередницькі структури, що обслуговували агропромисловий комплекс. Певна частка представників інтелігенції – вчителів, медиків, працівників культурно-освітніх закладів, а також спеціалістів сфери побуту протягом 90-х років значно скоротилась через припинення діяльності багатьох закладів цього профілю.

Крім того, сільське населення відрізнялося за ознаками життєвого рівня. Дослідники А. Деркач, С. Веретенников, А. Єрмолаєв виділили п'ять основних прошарків: жебраки, бідні, малозабезпечені, забезпечені й багаті, і дійшли висновку, що лише за 1990 – 1992 рр. чисельність першої категорії зросла з 0,2% середньорічної кількості населення до 5,3% ; другої – з 18 до 56,5%, третьої – з 18,2 до 62,8%, четверта категорія зменшилась із 58,9 до 27,2%, п'ята – зросла з 4,1 до 7,7% [22]. Разом з тим, внаслідок змін у правовому, соціальному та економічному положенні сільських трудівників відбувались трансформації у їх статусі. Зміна підходу до питання про власність зробила реальним отриманням у приватне користування земельного наділу. У 90-х рр. селянство здобуло право здавати власні землі в оренду та одержувати за це орендну плату. Було розроблено законодавчу

базу, яка врегульовувала механізм орендних відносин. У аграрній сфері почав діяти новий тип господарських відносин, з'явилися орендарі та орендодавці, що почало знаходити відповідний відбиток у формуванні нового соціального статусу.

ВИКОРИСТАНА ЛІТРАТУРА:

1. Населення і трудові ресурси села. За ред. П. Т. Саблука, М. К. Орлатого. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 2002. – С. 11-12; Україна у цифрах у 2004 році. Стат. довідник. – К., 2005. – С. 182.
2. Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України: Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 239.
3. Стахневич А. Становлення і функції сім'ї // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С. 36; Україна у цифрах у 2004 році. Стат. довідник. – К., 2005. – С. 186-189
4. Населення і трудові ресурси села... – С. 50.
5. Стахневич А. Вказана праця. – С. 36.
6. Населення і трудові ресурси села... – С. 51; Україна у цифрах у 2004 році. Стат. довідник. – К., 2005. – С. 186.
7. Живора С. Демографічна ситуація в сучасному українському селі // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С. 38-39; 41-42.
8. Населення і трудові ресурси села... – С. 52.
9. Живора С. Вказана праця. – С. 43.
10. Кучно І. Загинув від наїзду трактора... // День. – 1996. – 11 жовтня.
11. Стан здоров'я населення. Стат. бюлетень. – К., 2001. – С. 56-57.
12. Населення і трудові ресурси села... – С. 54.
13. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у 2-х т. Соціальні ресурси сільських територій / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинська, В. Д. Яровий. – К., 2003. – С. 105; С. 78.
14. Населення і трудові ресурси села... – С. 55.
15. Там само. – С. 87.
16. Населення і трудові ресурси села... – С. 100-101.
17. Там само. – С. 101.
18. Там само. – С. 102.
19. Там само. – С. 103; Кириленко І. Г., Бойко М. Ф. Кадрове забезпечення АПК – важлива складова аграрних реформ // Економіка АПК. – 2004. – № 11. – С. 12; Ринок праці України у 2003 році. – К., 2004. – С. 197.
20. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть...— С. 97; Ринок праці України у 2003 році. – К., 2004. – С. 200.
21. Там само.
22. Деркач А., Веретенников С., Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее Украины: четыре года пути. – К., 1995. – С. 190.

А н н о т а ц и я

Исследуются демографические и миграционные процессы в украинском селе 1991 – 2007 гг.